

Ігор ОСТАШ,
кандидат філологічних наук,
Надзвичайний і Повноважний Посол України
в Ліванській Республіці

РОЗВИТОК ХРИСТІЯНСЬКОГО КНИГОДРУКУВАННЯ В ЛІВАНІ ТА СИРІЇ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХVІІІ СТОЛІТТЯ

Анотація. У статті висвітлено історію зародження арабського Відродження в Лівані та Сирії на межі ХVІІ–ХVІІІ ст., зокрема й започаткування християнського книгодрукування, що стало рушійною силою цього процесу. За допомогою наукової, історичної та церковної літератури досліджено постать Абдалли Захера – одного з першодрукарів на Близькому Сході, автора шрифтів, які використовували в ранніх арабських християнських книгах, і засновника першої в Лівані друкарні, розташованої в монастирі Святого Іоана Хрестителя, що в місті Шуейрі. Визначено також український внесок у розвиток арабського християнського книгодрукування. Наприклад, за фінансового

сприяння українських меценатів 1708 року в Алепо¹ було видано дві книги: надруковане коштом Івана Мазепи титульне Чотириєвангеліє з передмовою Антіохійського Патріарха Афанасія Даббаса, присвяченею гетьманові; Євангеліє-апракос – за гроші миргородського полковника Данила Апостола.

Ключові слова: арабське Відродження («нагда»), арабське християнське книгодрукування, Абдалла Захер, Мазепинське Євангеліє, титульне Євангеліє-апракос Данила Апостола.

Арабське Відродження ХІХ ст., що розпочалося в Єгипті, а згодом поширилося на Ліван, Сирію, Палестину та інші арабські країни, називають словом **تضامن** («нагда»), що в перекладі з арабської означає «піднесення»,

¹ Слід зауважити, що назву цього міста було надруковано як «Алепо» в перекладі вступної частини Мазепинського Євангелія, який виконали Павло Лозіїв і Тауфік Кезма та схвалив Агатангел Кримський (Маслов С. Етюди з історії стародруків: I–VIII. К.: Укр. наук. ін-т книгозн., 1925. С. 69–78).

«пробудження» [1]. З огляду на це деякі дослідники період XVII – початок XVIII ст. в історії греко-православної церкви, яка тоді об'єднувала також маронітів і мелькітів, іменують прелюдією до цього процесу, вживаючи термін «пре-нагда» [2].

На думку інших науковців, арабське Відродження ініціювало духовенство у XVIII ст. в Алепо (Сирія), космополітичному мегаполісі [3]. Важливим елементом цього процесу стало започаткування арабського книгодрукування. Іскандар Маалуф у своїй праці зазначав, що саме запровадження друкарства в Сирії та Лівані мало важливі наслідки для національного й літературного відродження цих народів [4].

Питання розвитку арабського християнського книгодрукування є предметом дослідження вчених із різних країн світу. Зокрема, автор цієї статті проаналізував наукові праці Агатангела Кримського, Сергія Маслова, Іоани Феодоров, Віри Ченцової, Джосефа Насралли, Афанасія Даббаса, Нахли Решо, Дмитра Морозова, Костянтина Вольнея, Георга Графа, Гіларі Кілпатрік та ін.

Мета дослідження – визначення передумов та особливостей розвитку християнського книгодрукування в Лівані та Сирії в першій половині XVIII ст., а також важливості українського внеску в підтримання тамтешньої друкарської справи, що став основою арабського Відродження.

На межі XVII–XVIII ст. Алепо стало центром культурного й економічного відродження завдяки міцному зв'язку з європейськими країнами. Поступово воно ставало важливішим за Олександрію і Стамбул. Товари, які привозили з Далекого Сходу та Заходу, як-от коштовне каміння, шовк, тканини, папір, продавали в цьому місті. Алепо було таким великим, що в XVII ст. один із місіонерів-єзуїтів прирівняв його за красою, розташуванням, потужністю економічного розвитку й чисельністю населення до міста Ліона, що у Франції [5].

Формування й розширення тамтешнього культурного середовища було швидким: споруджували нові церкви та мечеті, школи й навчальні семінарії, буяло літературне та мистецьке життя, з'являлися нові місцеві письменники, митці й умільці художніх промислів. Саме це дало змогу Алепо конкурувати з різними країнами та регіонами, що славилися найвидатнішими вченими та майстрами мистецтв [6].

Поміж основних рушіїв зародження процесу книгодрукування в Алепо слід виокремити кількох тогочасних діячів. Наприклад, Мелетія Карму, митрополита Алепського (1612–1634 рр.), а згодом Антіохійського Патріарха на ім'я Євтимій II (1634–1635 рр.), котрий активно досліджував біблійні тексти. Він запропонував Ватикану проєкт перекладу тексту Біблії арабською мовою і навіть уже готував до друку, однак Рим не підтримав його ініціативи [7].

Другою постаттю, яка вплинула на розвиток алепського книгодрукування, був Антіохійський Патріарх Макарій III Заїм (1647–1672 рр.), добре знаний теологічний мислитель і арабський православний письменник [8]. Він відвідав багато країн Східної Європи, зокрема й Україну, і ці мандрівки описав його син – архидиякон Павло Алепський. Під час однієї з таких довготривалих подорожей Макарій двічі зустрічався з українським гетьманом Богданом Хмельницьким – у 1654 та 1656 роках [9].

Проте втілити в життя нереалізовані прагнення обох попередників зумів лише Антіохійський Патріарх Афанасій (Опанас) III Даббас Дамаський, котрий двічі сховався на патріарший престол (1685–1694 рр. та 1720–1724 рр.). Саме завдяки йому було відкрито алепську друкарню, досвід якої згодом перейняли чимало країн Близького Сходу. Однак цьому передувала поява друку арабською мовою на теренах Східної Європи. Перші дві релігійні книги цією мовою було видано в Румунії (Снагові й Бухаресті) за підтримки волоського господаря Костянтина Бринковяну. І, знову-таки, головним рушієм процесу став Патріарх Афанасій III Даббас, на ту пору – митрополит Алепський.

З-поміж постатей, причетних до історії арабського книгодрукування, найбільше вирізняється друкар Абдалла Захер (див. фото 1) – один із перших друкарів на Близькому Сході. Дотепер його арабські шрифти за красою вважають неперевершеними. Тож можна стверджувати, що саме він працював над друком книг у двох перших левантських друкарнях – в Алепо (1706–1711 рр.) і Шуейрі (Хиншарі), у монастирі Св. Іоана (1732–1748 рр.)².

Донині триває дискусія довкола дати народження А. Захера. Наприклад, Дж. Насралла пише, що першодрукар народився 1680 року в м. Хама. Тимчасом як Йоаким Мутран (1696–1766 рр.), учень А. Захера, зазначив інший рік і місто – 1684, Алепо [10]. Булос Назга, сучасний дослідник творчості Абдалли Захера, також вважає 1684-й роком його народження й подає найбільш обґрунтовані історичні факти [11].

Абдалла аль-Халябі ас-Са'їг (Захер) народився у відомій сім'ї алепських ювелірів. Його батько був золотарем на ім'я Захарія, а дід Іоан аль-Хамаві – священником. Цікаво, що в історію Абдалла увійшов не зі своїм прізвищем, а з прізвиськом аз-Захер (“رَحْزَالِا”, що в перекладі означає «дуже освічений»). Із 1701 року він вивчав арабську мову та філософію в шейха Сулеймана ан-Нахаві в місті Алепо, а також релігійні й богословські науки в отця Іоана Бажаа [12].

Біографію друкаря докладно висвітлив упродовж 1783–1785 рр. К. Вольней [13], котрий доволі тривалий час перебував у шуейрській обителі Св. Іоана. Він також склав перелік видань шуейрської друкарні й нарис

² Левант – назва країн Східного Середземномор'я, у вужчому значенні – Сирія та Ліван.

Фото 1. Автопортрет А. Захера (монастир Св. Іоана в Шуейрі)
Photo 1. Self-portrait of A. Zakher (St John's Monastery in Chouweir)

монастирського побуту. Чимало додаткових штрихів про А. Захера зібрав Хр. Шнуррер, коли детально описував кожне шуейрське видання у своєму «Bibliotheca arabica», зокрема в розділах «Christiana» і «Biblica» [14].

А. Кримський, згадуючи, як розпочинала роботу арабо-католицька друкарня в шуейрському уніатському монастирі Св. Іоана (Мар-Юханни), писав: «Це сталося в 1732–1733 рр. Улаштовувачем друкарні й винахідником нового витонченого різновиду арабського друкованого шрифту став [...] халебець Абдаллах [ібн] Захір, брат ігумена Миколи Саїга. Як частково натякає саме прізвище “ас-Са’іг” (“золотих справ майстер”), у роду Саїгів здавна зберігали традицію майстерних ливарників-златоковалів.

І справді, Абдаллах Захір ас-Саїг (народж. у 1690-х роках) був умілим ювеліром-золотоливарником і до того ж тонким різьбярем» [15]. Припускаємо, що в Агатангела Кримського на ту пору не було надійного джерела щодо дати народження друкаря. Це й могло вплинути на оцінку ролі А. Захера в алепській друкарні, позаяк у сприйнятті сходознавця він тоді ще був зовсім юним, маючи не більше, ніж 16 років. Однак А. Кримський його причетність до діяльності алепської друкарні описує так: «У його рідному Халебі з перших років XVIII ст. заснував православну арабську друкарню антиохійський православний патріарх Афанасій за матеріально-го сприяння волоського господаря Бранкована й українського гетьмана Івана Мазепи, що відзначено й у перших виданнях цієї друкарні – псалмах і євангеліях. Цілком можна припустити, що Абдаллах ібн Захір міг наочно ознайомитися з технікою цієї халебської друкарні та її словоліварним запасом, міг і критично сприйняти її незграбний арабський шрифт» [16].

А. Кримський зазначив, що 1724 року, коли православні араби-алепці через утиски з боку вищого грецького духовенства масово тяжіли до того, аби перейти на унію з Римом, Абдалла Захер, маючи сан диякона, узяв активну участь у боротьбі проти греків. Через полеміку диякона з православною церквою розлючене грецьке духовенство зуміло його представити османському урядові в Царгороді як політично неблагонадійну людину та виклопотало султанський указ про його страту. Абдаллі Захеру довелося поспішно тікати з Алепо до безпечного Лівану, у шуейрську обитель Св. Іоана (Мар-Юханна), де його брат Микола був ігуменом [17].

Натомість Дж. Насралла зафіксував, що Абдалла покинув Алепо 1722 року й протягом наступних років перебував у монастирях Шуейра, Зука Мікаеля та Антури в Кесервані. 1728 року, знов-таки через переслідування, повернувся до Зука Мікаеля, де почав працювати над створенням друкарні. І лише 1931 року Абдалла Захер остаточно локалізувався зі своєю першою в Лівані майстернею для друку арабськими літерами в обителі Св. Іоана Хрестителя, що в Шуейрі [18].

Майстерний різьбяр і ювелір-ливарник, новоприбулий дякон доклав усі свої обдарування до друкарської справи, тож завдяки йому шуейрська друкарня стала першою за витонченістю шрифтів. Літери Абдалла – ювелір за професією – вирізав сам; усі дослідники відзначають виняткову делікатність раннього шуейрського шрифту [19]. У своєму творчому пошуку друкар співпрацював із найкращими тогочасними каліграфами. Його шуейрський шрифт було викарбувано на основі літер, які написав відомий майстер письма Жебраїль Лаббад з Алепо. За свою красу він отримав назву «лаббадський шрифт» [20].

Друкарня в Шуейрі почала працювати між квітнем і липнем 1733 року, а 16 лютого 1734-го вийшло у світ перше видання. Це був філософський трактат іспанського єзуїта Хуана Еусебіо Ніремберга під назвою «Мізан аз-Заман» обсягом 362 сторінки. Шуейрська друкарня працювала до 1899 року – упродовж цього періоду було видано 33 книги. Останнім виданням стала «Божественна літургія» Іоана Златоуста [21].

Існують розбіжності й щодо дати смерті А. Захера. К. Вольней вважає, що це 1755 рік [22]. Однак архимандрит Б. Назга пише, що Абдалла помер 31 серпня 1748 року й був похований у монастирській церкві Св. Іоана Хрестителя, що в Шуейрі. Підтвердженням цього є реєстр історії монастиря (№ 1, с. 164). У своїй книзі, яку надруковано до 250-річчя від дня смерті А. Захера (1748–1998 рр.), Б. Назга подав також перелік праць і перекладів Абдалли Захера (загалом 41), які він створив у Сирії (до 1722 р.) та Лівані (після 1722 р.) [23].

Як і його сучаснику й колезі-друкарю Ібрагіму Мутеферріці, Абдаллі Захеру довелося долати труднощі, які звичайній людині були б не під силу. Адже він опанував складне ремесло без спеціальної освіти та викладачів, користуючись лише декількома посібниками. Проте справжня заслуга А. Захера в тому, що він став першим на Близькому Сході, хто друкував книги арабською мовою набірним шрифтом [24].

І. Феодоров зауважила, що в проєкті алепської друкарні К. Бринковяну був «щитом та фінансовою підтримкою для Даббаса», і цю місію далі підхопив гетьман Іван Мазепа. Даббас іще отримував допомогу від свого колишнього опонента й чинного тоді Антіохійського Патріарха Кирила V Ібн аз-Заїма, який покрити витрати на видання Книги Пророцтв та

Параклітика (Октоїха), а також від Єрусалимського Патріарха Хрисанта (зокрема, 1711 року його коштом було надруковано книгу із 66-ма проповідями Патріарха Єрусалимського Афанасія II) [25].

Як зазначили А. Даббас і Н. Решо, після отримання грошей од князя Бринковяну на допомогу у виконанні проекту Афанасій III Даббас також звернувся до вірних своєї церкви, аби зібрати більше коштів на розвиток майстерні. Гроші румунського князя було використано на запуск друкарні, а інші пожертвування дали змогу продовжувати роботу аж до її припинення 1711 року. Збережено документи, які свідчать про допомогу членів громади. Наприклад, у вступі до останньої друкованої в Алепо книги А. Даббас подякував усім, хто фінансово підтримував друкарню: «Ми не мали наміру нарівні з Богом допомагати християнам, користуючись святістю, а допомагали через милосердя християн, і тому наполегливо працювали над тим, щоби надрукувати ці проповіді задля порятунку тіл і душ православних християн, завдяки котрим ми змогли видати цю книгу» [26].

Український внесок у розвиток арабського друкування був не менш значним і важливим. Іван Мазепа і Данило Апостол передали кошти 1707 року, у непростий для друкарні час, що підтверджують тексти листів Афанасія Даббаса з проханням допомоги. І завдяки цій пожертві алепська майстерня продовжувала друкувати книги. Однак постає запитання: на які саме видання було витрачено гроші українських меценатів? Вище вже йшлося про титульне Чотириєвангеліє та Євангеліє-апракос із присвятами обидвом українським жертводавцям. Про те, що ці видання є титульними, пише багато дослідників. Зокрема, І. Феодоров зауважила, що шрифт Мазепинського Євангелія ідентичний із тим, що був у першому виданні 1706 року, єдина відмінність між книгами – додано вступ на пошану І. Мазепа [27]. Д. Морозов указав, що йому «під час повного перегляду неідентифікованих східних рукописів та стародруків у сховищах Москви [...] вдалося виявити незафіксований раніше в літературі варіант першодрукованого видання Євангелія 1706 р. Зібраний матеріал дозволив припустити й титульність знаменитого видання Мазепа 1708 р., основну частину якого, отже, було надруковано двома роками раніше» [28]. На думку В. Ченцової, «сирійська друкарня також скористалася щедрістю другого благодійника, гетьмана запорозького козацтва Івана Мазепа (1639–1709 рр.). Перші книги Псалтир, Тетраєвангеліє і Апракос були опубліковані 1706 р. в Алепо. 1708 р. Тетраєвангеліє вийшло в “другому виданні”. Однак це було не що інше, як перевидання примірника 1706 р., за винятком перших кількох сторінок, модифікованих для нового видання. Нові сторінки містили дату та герб мецената гетьмана Мазепа, який фінансував книгу» [29].

Проте кошти, що українські меценати передавали на підтримання арабського книгодрукування в Алепо 1707 року, були значними, тому можна припустити, що їх використали не тільки на друк кількох титульних видань. Зокрема, 1708 року світ побачили ще три книги:

- 1) Книга Пророцтв (передмову до неї написав чинний тоді Антіохійський Патріарх Кирило V Ібн аз-Заїм, якого вказано як видавця книги);
- 2) Євангеліє-апракос;
- 3) Апостол (уміщує Діяння апостолів та Послання апостола Павла).

В останніх двох книгах немає посилань на можливих меценатів, але нас цікавить саме Євангеліє-апракос, оскільки його перше видання стало основою титульного Євангелія з присвятою Д. Апостола.

Д. Морозов припускає, що «1706 р. було віддруковано весь наклад і апракоса, і Чотириєвангелія, до того ж відповідні частини тексту набирали, можливо, один раз і лише перекомпоновували для другого паралельного видання (аналогічні приклади відомі). Частину накладів обидвох видань відразу ж було випущено в обіг і датовано 1706 р. З огляду на великі пожертви гетьмана Івана Мазепи було надруковано додаткові аркуші з гербом і віршами на його честь, а також новий титульний лист із новою датою – 1708 р., а з ними було переплетено й видано ще деяку кількість примірників Чотириєвангелія і одночасно надруковано якусь частину накладу апракоса з колофоном та тією ж новою датою. Приблизно тоді було, імовірно, переплетено й декілька примірників із гербом Данила Апостола та віршами на його честь» [30].

Ми схильні підтримати думку Д. Морозова щодо видання титульних Євангелій 1708 р., однак лише з одним важливим доповненням: на наш погляд, 1708 року наклад Євангелія-апракоса міг бути не лише титульним. Зважаючи на наявність українських коштів, які було передано 1707 року, цілком реалістичною є гіпотеза, що разом із титульними примірниками було надруковано повноцінний тираж Євангелія-апракоса без присвят і посилань на джерело фінансування. Тож їх можна розглядати як складові частини єдиного проекту за гроші українських меценатів. Свідченням такого припущення є чимало описаних книг 1708 року й навіть твердження Г. Графа про те, що саме ця публікація була першим виданням апракоса. Схожу думку висловлює також І. Феодоров, яка вважає, що наклад Євангелія-апракоса вийшов 1708 року [31].

Насамкінець варто подати ще два важливі доводи цієї гіпотези, які ми виявили в алепських виданнях, котрі знайшли в Лівані. У монастирі Св. Іоана, що в Шуейрі, та Баламандському монастирі Пресвятої Богородиці було знайдено два Євангелія-апракоси, але через утрату початкових і останніх аркушів не було зазначено дат друку. Однак першою сторінкою в «шуейрському» виданні, яку збережено з оригінального друку, є початок

читань від Іоана. Саме її як ілюстрацію подав у своїй статті про титульне Євангеліє Данила Апостола Д. Морозов. Порівняння обох сторінок засвідчує, що їх набрано різними шрифтами: див. фото 2, 3 – сторінка титульного Євангелія-апракоса Д. Апостола (Морозов Д. Арабское Евангелие Даниила Апостола (К истории первой арабской типографии на Востоке)) та ця ж сторінка з апракоса 1708 року (архів монастиря Св. Іоана в Шуейрі). Шрифт Євангелія-апракоса 1706 року (з ілюстрації Д. Морозова) трохи товстіший. Впадає у вічі дещо невдалий набір рядка, який розміщено відразу під наз-

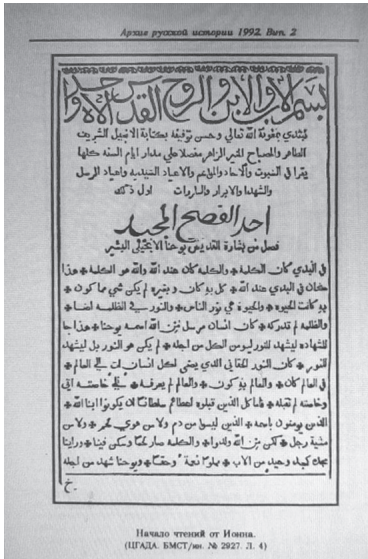

Фото 2. Титульна сторінка апракоса 1706 року
 Photo 2. Title of Gospel Book (1706)

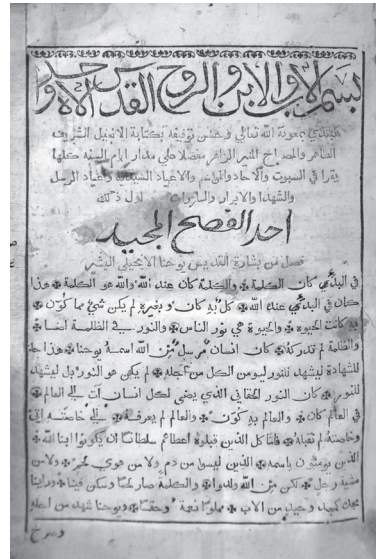

Фото 3. Титульна сторінка апракоса 1708 року
 Photo 3. Title of Gospel Book (1708)

вою «Славна пасхальна неділя»). Деякі букви цього рядка буквально зливаються із заголовком. Натомість шрифт на сторінці Євангелія-апракоса, знайденого в Шуейрі, тонший, а розташування першого рядка після заголовка значно вдаліше, подане на достатній відстані. І таких деталей чимало. Про цю різницю між шрифтами й наявність кількох різних їхніх комплектів якраз і писали Дж. Насралла [32], А. Даббас і Н. Решо [33].

Дж. Насралла у своєму списку алепських видань згадав дві публікації – Чотириєвангеліє 1706 року та апракос 1708 року. Проте водночас зауважив, що в апракосі 1708 р. передмова та сама, що й у Чотириєвангелії 1706 р., а на початку книги вказано 1706 як рік видання. Однак апракос 1708 р. було надруковано іншим шрифтом – у стилі *nasx*, яким послуговувалися сирійські переписувачі християнських рукописів. Тим самим шрифтом було надруковано також книгу з проповідями Єрусалимського Патріарха Афанасія, Параклітик (Октоїх) і короткий трактат, який роз'яснює форму покаєння і сповіді [34]. Факт наявності різних шрифтів доводить, що могло бути

друге видання апракоса – 1708 року, після виходу титульного Євангелія Д. Апостола, для компонування якого було використано наклад 1706 року. Друге підтвердження зазначеної вище гіпотези ґрунтується на дослідженні примірника апракоса 1706 р. з добре збереженою останньою сторінкою, де вказано технічні дані. Автор статті віднайшов його в Східній бібліотеці Університету св. Йосипа, що в Бейруті. Важливим атрибутом цього видання є формат: книга має дещо об'ємніший вигляд та однаковий розмір із Чотириєвангелієм 1706 р. (розмір обкладинки – 33,5x23 см), уміщує на кожній сторінці по 25 рядків. Це спонукало нас порівняти згаданий фоліант із двома іншими знайденими примірниками апракоса (шуейрським та баламандським). Вони виявилися меншими (28x19 см), а кількість рядків на сторінці дорівнює 21. Саме цей факт став вирішальним аргументом на користь того, що все-таки було друге повноцінне видання апракоса 1708 року.

Отож можна припустити, що коштом українських меценатів 1708 року було надруковано в другій редакції накладу титульних Чотириєвангелія І. Мазепи та Євангелія-апракоса Д. Апостола, а також повноцінний тираж Євангелія-апракоса. Дві останні книги є ніби єдиним проектом, адже це фактично титульне видання апракоса на основі публікації 1706 року та його перевидання, виконані протягом короткого проміжку часу.

Хоча Євангеліє-апракос із присвятою Д. Апостола не має вихідних даних щодо дати публікації, однак вважаємо, що обидва титульні видання – І. Мазепи та Д. Апостола – було надруковано на зламі 1707–1708 рр., відразу після того, як жертводавці передали гроші Афанасію Даббасу. І це, очевидно, було зроблено для того, аби якнайшвидше висловити подяку меценатам. Тому за взірць узяли надруковану двома роками раніше основну частину двох різних Євангелій.

І насамкінець слід констатувати: згідно з основною версією, причина припинення діяльності алепської друкарні полягає у відсутності фінансування. Навіть після успішного, багатого на видання 1708 року, два наступні – 1709 і 1710 – були періодом застою в роботі друкарні. 1709 року лише було перевидано Псалтир 1706 р. Тож 1711 рік – завершальний в історії алепської майстерні друку.

І. Феодоров зазначила, що «Афанасій Даббас до кінця 1711 року не міг знайти грошей вдома на продовження діяльності друкарської майстерні. Мазепа помер 1709 року. Цар Москви відмовився підтримувати антиохійські проекти з політичних причин – прагнув уникнути суперечок із султаном чи з іншими християнськими громадами на Близькому Сході, зокрема й із західними місіями. Румунські можновладці були зайняті власними проблемами. 1714 року К. Бринковяну привезли до Константинополя в кайданах, і 15 серпня, на свято Успіння Пресвятої Марії, йому, чотирьом синам і зятю відрубали голови» [35].

Отже, розвиток книгодрукування на Близькому Сході сприяв поширенню процесу національно-культурного відродження в регіоні, який розпочався саме в Алепо. Віднайдені примірники стародруків ще раз засвідчили надзвичайну важливість їхнього розповсюдження серед монастирів і церковних громад Сирії та Лівану. Український та румунський внески стали дуже вагомим чинником, що вплинув на розвиток арабського книгодрукування. Завдяки фінансовому сприянню волоського господаря Костянтина Бринковяну, гетьмана Війська Запорозького Івана Мазепи та миргородського полковника й майбутнього гетьмана Данила Апостола в алепській майстерні впродовж 1706–1711 рр. було надруковано чимало книг.

Дослідження виявлених публікацій свідчать про те, що перші примірники Чотириєвангелія і Євангелія-апракоса вийшли друком 1706 року. Відтак 1708 року було перевидано титульні Чотириєвангеліє з присвятою гетьману І. Мазепі та Євангеліє-апракос на пошану Д. Апостола на основі видань 1706 року. Крім того, 1708 року також побачило світ друге повноцінне видання Євангелія-апракоса.

Порівняльний аналіз румунських і алепських стародруків підтверджує, що спеціально для алепської друкарні Абдалла Захер створив нові шрифти. Разом із ним працювали ще кілька його учнів під загальним керівництвом Афанасія Даббаса.

Упродовж довгих років єдиним збереженим Мазепинським Євангелієм вважали бухарестське Євангеліє, яке описав Теофіл Рендюк [36]. Однак кілька років пошуків цієї реліквії в Лівані привели нас до Києва. Зокрема, у Національній бібліотеці України імені В.І. Вернадського було знайдено київський примірник титульного Чотириєвангелія гетьмана Івана Мазепи, який ще 1925 року описав видатний український дослідник Сергій Маслов. Київський примірник був виготовлений саме для українського гетьмана. На відміну від інших описаних титульних Євангелій, які мають шкіряні оправи із зображенням композиції «Розп'яття» (на верхній палітурці) та «Воскресіння» (на нижній), у цьому виданні на нижній палітурці зображено Богородицю у вінці на троні й Антонія і Феодосія, які стоять перед нею. Написи на всіх образах виконано церковнослов'янською мовою. Символічно, що цей примірник зберігають нині саме в Україні.

У співпраці з Національною бібліотекою України імені В.І. Вернадського та Фондом пам'яті Блаженнішого Митрополита Володимира Посольство України в Ліванській Республіці до 30-річчя відновлення незалежності України видало факсиміле Мазепинського Євангелія.

1. Крымский А. История новой арабской литературы: XIX – начало XX века. Москва: Наука, 1971. С. 6–7.

2. Walbiner, C. (2012). 'Melkite (Greek Orthodox) approaches to the Bible at the time of the community's cultural reawakening in the early modern period (17th – early 18th centuries)', in Leder, S., Binay, S. *Translating the Bible into Arabic: historical, text-critical and literary aspects*. Beirut: Ergon Verlag, p. 53. [in English].

3. Khalil Samir, S. (1997). Les communautés chrétiennes, membres actifs de la société arabe au cours de l'histoire [Christian communities, active members of Arab society throughout history]. *Proche-Orient Chrétien*, no. 47, p. 98. [in French]; Feodorov, I. (2009). *The Romanian contribution to Arabic printing*. Bucharest: Editura Biblioteca Bucurestilor, p. 41. [in English].
4. Ma'luf, I. (1911). *Arabic Printing by the Orthodox Romanians in Antakiyya*. Al-Ni'ma, Damascus, no. 3, pp. 44–56. [in English]; Feodorov, op. cit.
5. انطوان قيصر دباس ونخلة رشو. تاريخ الطباعة العربية في المشرق – البطريرك اثناسيوس الثالث دباس (1685–1724). (بيروت: دار النهار للنشر (الطبعة الاولى)، 2008 ص 48–49. Ibid. 6 ص 37.
7. Walbiner, op. cit., pp. 55–56; Kilpatrick, H. (2014). From Venice to Alepo: Early Printing of Scripture in the Orthodox World. *Chronos*, vol. 2014, issue 30, p. 46. [in English].
8. Kilpatrick, op. cit.
9. «Путешествие патриарха Антиохийского Макария». Киевский список рукописи Павла Алеппского / под ред. В.С. Рыбалкина. К.: Инс-т востоковедения им. А.Е. Крымского НАН Украины, 2015. С. 9.
10. Nasrallah, J. (1949). *L'imprimerie au Liban* [Printing in Lebanon]. Harissa: Imp. de St. Paul, p. 26. [in French]; биографію А. Захера авторства Й. Мутрана опубліковано в «Al-Macarrat» (1948, С. 385–397).
11. الارشمنديريت بولس نزها. 250 عاما على وفاة الشَّمَّاس العلامة عبدالله زاهر 1748–1998 مؤسس. Ibid. 12 ص 10–11.
13. Volney, C. (1787). *Voyage en Syrie et en Égypte, pendant les années 1783, 1784 et 1785: avec deux cartes géographiques & deux planches gravées, représentant les ruines du Temple du Soleil à Balbek, & celles de la ville de Palmyre dans le Désert de Syrie. Tome second* [A Travel to Syria and Egypt, during the years 1783, 1784 and 1785: with two geographical maps & two engraved plates, representing the ruins of the Temple of the Sun at Balbek & those of the city of Palmyra in the Syrian Desert. 2nd edition]. Paris: Dessee Libraire, Volland Libraire, pp. 176–179. [in French].
14. Крымский А. Указ. работа. С. 133.
15. Там же.
16. Там же. С. 133–134.
17. Там же. С. 134–135.
18. Nasrallah, op. cit., p. 27.
19. Крымский А. Указ. работа. С. 133–134; Volney, op. cit., p. 177.
20. الارشمنديريت بولس نزها. Op.cit. ص 28–29. Ibid. 21 ص 25–28.
22. Volney, op. cit., p. 178.
23. الارشمنديريت بولس نزها. Op. cit. ص 12.
24. Saudi Aramco World Magazine (2008). Arabic and the Art of Printing [online]. <https://muslimheritage.com/arabic-and-the-art-of-printing> [in English].
25. Feodorov, I. (2018). *Christian Arabic Printing in Alepo in 1706–1711: an Audacious Project Tolerated by the Ottoman Authorities?* World Congress for Middle Eastern Studies, Sevilla, 16–20 July [online]. Available at: https://www.researchgate.net/publication/328161971_Arabic_printing_in_Alepo_in_1706-1711_Athanasios_Dabbas [in English].
26. انطوان قيصر دباس ونخلة رشو. تاريخ الطباعة العربية في المشرق – البطريرك اثناسيوس الثالث دباس (1685–1724). (بيروت: دار النهار للنشر (الطبعة الاولى)، 2008 ص 68.
27. Feodorov, I. (2016). Livres arabes chrétiens imprimés avec l'aide des Principautés Roumaines au début du XVIIIe siècle. Répertoire commenté [Christian Arabic books printed with the help of the Romanian Principalities at the beginning of the 18th century. Commented directory]. *Chronos*, no. 34, p. 22. [in French]; Nasrallah, op. cit., p. 23.
28. Морозов Д. Библия и арабская филология в России (1991–2010) // Символ. № 58. С. 189.
29. Tchentsova, V. (2013). *Les documents grecs du XVIIe siècle: pièces authentiques et pièces fausses. 4. Le patriarche d'Antioche Athanase IV Dabbâs et Moscou: en quête de subventions pour l'imprimerie arabe d'Alep* [Greek documents from the 17th century: genuine coins and counterfeit coins. 4. Patriarch of Antioch Athanasius IV Dabbâs and Moscow: Seeking subsidies for the Arab printing press in Alepo]. *Orientalia Christiana Periodica*, vol. 79(1), p. 174. [in French].
30. Морозов Д. Арабское Евангелие Даниила Апостола (К истории первой арабской типографии на Востоке) // Архив русской истории. № 2. С. 196.
31. Graf, G. (1944). Gechichte der christlichen arabischen Literatur [History of Christian Arabic Literature]. *Città del Vaticano*, vol. 1, p. 188. [in German]; Feodorov, *Livres arabes*, p. 24.
32. Nasrallah, op. cit., p. 21.
33. انطوان قيصر دباس ونخلة رشو. Op. cit. ص 71–72.
34. Nasrallah, op. cit.
35. Feodorov, I. *Christian Arabic Printing*.
36. Rendiuk T. Невідомі аспекти щодо Євангелія, видане гетьманом України Іваном Мазепою та господарем Валахії Константином Бринковяном у 1708 році арабською мовою у м. Алепо (Сирія) // Danubius, XXXV, Galați. С. 41–72.